

کتیبه‌های فاطمیان
بر ابنیه‌هایی در مصر

تهیه‌کننده: اسماعیل سراج‌الدین
تألیف: فرج‌حسین فرج‌الحسینی
مترجم: دکتر سیدمحمد فدوی
دانشیار دانشگاه تهران

BIBLIOTHECA AL EXANDRINA

کتابخانه اسکندریه ۲۰۰۷

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

مترجم: فرج‌الحسین، فرج‌حسین

farajolhosein faraj hosein

عنوان فرار دادی: دانش‌کده فاطمیه علی‌المرتضی فی مصر فارسی
عنوان و نام پدیدآور: کتبه‌های فاطمیان بر آئینه‌هایی در مصر / تهیه‌کننده اسماعیل، سراج‌الدین / تألیف فرج‌حسین، فرج‌الحسین / مترجم سیدمحمد فدوی.
مشخصات نشر: تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده هنر، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۸۲۴ ص.؛ مصبور (پختی رنگی).

شابک: 978-600-93491-9-7

وضعیت فهرست نویسی: فیا

پادداشت: کتابخانه.

موضوع: کتبه‌های عربی - مصر

موضوع: کتبه‌های اسلامی - مصر

موضوع: قلمیول - تاریخ - ۹۷۰.۲۹۷

شناسه افزوده: سراج‌الدین، اسماعیل، ۱۹۵۴ - تهیه‌کننده

شناسه افزوده: Seageldin, Ismail

شناسه افزوده: فدوی، سید محمد، ۱۳۳۵ - مترجم

شناسه افزوده: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران. پژوهشکده هنر

رده بندی کنگره: ۱393 43041 ف6 م6 ۱330 CN

رده بندی دیویی: ۷۰۹۳۶ ۴۱۱

شماره کتبی‌نمایی ملی: ۳۵۸۹۰۲۷

پژوهشکده هنر

انتشارات پژوهشکده هنر

کتبه‌های فاطمیان بر آئینه‌هایی در مصر

مترجم: دکتر سید محمد فدوی

چاپ اول: ۱۳۹۳

قیمت: ۳۰۰۰۰۰ ریال

چاپ و لیتوگرافی: جزایری

شمارگان: ۵۰۰ جلد

ISBN: 978-600-93491-9-7

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۳۴۹۱-۹-۷

پژوهشکده هنر در راستای برآورد ساختن نیازهای هنری جامعه، کتاب حاضر را در اختیار علاقه‌مندان حوزه پژوهشی و هنری

قرار داده است.

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

سامانی: تهران، حداد و بی عصر (عج) بالاتر از نقاطی امام خمینی (ره) نش گنج شهید سخنور شماره ۲۹

تلفن: ۶۶۹۵۶۱۸۹ شماره: ۶۶۴۸۰۹۴۵ کد پستی: ۱۱۳۷۶۳۸۱۱

سخن ناشر

ایران با سابقه‌ای درخشان و چشمگیر در فرهنگ و تمدن، میراثی گرانبها از دانش، حکمت، ادب و هنر به پا ساخته و در گذر زمان، روابط و تعاملات فرهنگی بسیار گسترده‌ای با تمدن‌های بزرگ خاور و باختر داشته است. این روابط بینا فرهنگی در دوره اسلامی و پیش از آن، زمینه‌ساز تعاملات گسترده‌ای در حوزه هنر بوده است. ایرانیان از یکسو هر آنچه را که با دین و آیین و نیازهای بومی فرهنگی و اجتماعی‌شان سازگار بوده است آگاهانه و هوشمندانه از فرهنگ سایر ملل دریافت کرده‌اند و از سوی دیگر همواره نقش عمیق و مؤثری در فرهنگ و هنر جوامع مختلف داشته‌اند.

جریان‌های فکری و اندیشه‌ورزی‌های تمدن‌ساز همواره در بستر تلاش روشمند، مسأله‌محور و هدفمند دانشمندان، پژوهشگران و فرهیختگان جوامع شکل گرفته است. بی‌شک دستاوردهای مادی و معنوی تاریخ بشر حاصل هم‌افزایی دانش و پژوهش اندیشمندانی است که با هم‌فکری و هم‌اندیشی به نشر دستاوردهای پژوهشی خود پرداخته و الگوها و روش‌هایی بدیع و خلاقانه برای تبیین مسائل دنیوی و اخروی و رشد فضیلت‌های انسانی ارائه داده‌اند.

هنر به عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی ظهور و بروز فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، جایگاه ویژه‌ای در تعاملات زیستی و فرهنگی انسانها داشته و نقشی محوری را در پیشرفت و تعالی یا انحطاط و انحراف جوامع ایفا کرده است. هنر هر جامعه‌ای در بستر فکری و فرهنگی، دینی و اعتقادی و مطابق با شرایط تاریخی، اجتماعی و جغرافیایی آن جامعه شکل می‌گیرد و مطالعه، تحقیق و نظریه‌پردازی در حوزه فرهنگ و هنر، قلمرو بسیار گسترده، متنوع و پرجاذبه‌ای را پیش روی پژوهشگران و علاقمندان هنر می‌گشاید. با این حال چنین فعالیت‌هایی مستلزم بسترهای فکری و معرفتی، زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی، اصول ساختاری و روشی، و منابع مادی و معنوی‌ای است که جامعه و نهادهای اجتماعی برای محققان و اندیشمندان فراهم می‌سازند، زیرا مطالعات و پژوهش‌های پر دامنه، روشمند، منسجم و مستمر، و آگاهی از نتایج تحقیقات دیگران، بدون تحقق این بسترها و زمینه‌ها حاصل نمی‌شود.

نتایج و دستاوردهای نظری و عملی چنین مطالعات و پژوهش‌هایی، راه‌های جدید و روشنی را در رشد معرفتی و فرهنگی افراد بشر و بسط تعاملات اجتماعی و فرهنگی فرارو می‌نهد و بیش‌ها، نگرش‌ها و چشم‌اندازهای نویی را پیش روی هنرجویان و هنرپژوهان می‌گذارد. از این رو توجه به مطالعه، پژوهش، نقد و نظریه‌پردازی در حوزه هنر بر اساس نیازهای بومی از نیازهای اساسی حیات فرهنگی ایران اسلامی به شمار می‌آید که فقدان آن، منجر به فهم نادرست، تکرار یا پیروی از نظریه‌های غریب‌بومی در پژوهش‌ها و مطالعات هنر ایرانی - اسلامی و غفلت از نیازها، تعلقات و پیشینه تاریخی خویش می‌گردد.

پیوند عمیق بین عمل و نظر یا به تعبیری حکمت عملی و حکمت نظری در سنت فرهنگی این مرز و بوم ریشه‌دار و نهادینه بوده است. اما در دهه‌های اخیر، یکی از آسیب‌های جدی فعالیت‌های هنری شکاف بین نظر و عمل بوده است. لذا مطالعات نظری و فعالیت‌های پژوهشی باید به عنوان بخشی تفکیک‌ناپذیر در سیاست‌گذاری فرهنگی و هنری مورد توجه قرار گیرد.

پژوهشکده هنر (وابسته به فرهنگستان هنر) در راستای تمهید و گسترش زمینه‌های مطالعات و پژوهش‌های بنیادین، توسعه‌ای و کاربردی در حوزه هنر، نقد و بررسی و آسیب‌شناسی پژوهش‌های هنری بر اساس معیارهای متعارف جوامع

علمی و پژوهشی، و ایجاد بسترهای ارائه نظریه‌های کارآمد هنری، متناسب با نیازها و ارزش‌های دینی، ملی و بومی جامعه ایرانی، با دعوت از استادان و پژوهشگران فرهیخته و پرتلاش حوزه فرهنگ و هنر، برآن است به نشر آثار و منابع تخصصی و عالمانه در قلمرو هنر بپردازد.

کتاب کتیبه‌های فاطمیان بر آبنیه‌هایی در مصر تلاشی است در راستای نشر آگاهی، دانش و بسط مطالعه پژوهش. امید است این کتاب، برای صاحبان خرد و دانایی و فرزاندانی و علاقمندان به فرهنگ و هنر این مرز و بوم به ویژه هنرجویان و هنرپژوهان، مفید و راهگشا باشد.

www.ketab.ir

فهرست کتابخانه اسکندریه - هم‌زمان - نشر قدیم

الحسینی، فرج حسین فرج.

کتیبه‌های فاطمیان بر ابنیه‌هایی در مصر/ تهیه‌کننده اسماعیل سراج‌الدین؛ مؤلف فرج حسین فرج الحسینی - اسکندریه، مصر: کتابخانه اسکندریه، [۲۰۰۷] ص.

مرجع ۳-۸۴-۶۱۶۳-۹۷۷-۹۷۸

۱- نقشامیه‌های عربی مصر ۲- آثار اسلامی مصر ۳- حکومت فاطمی. الف - سراج‌الدین، اسماعیل، ۱۹۴۴. ب - عنوان

۲۰۰۷

ISBN 978-977-6163-84-3

شماره واگذاری ۲۰۰۷/۱۵۱۰۱

بهره‌برداری غیر انتفاعی

کلید مطالب این کتاب جنبه غیر انتفاعی داشته و با هدف بهره‌برداری عمومی ارائه شده است. ذکر نام کتابخانه اسکندریه هنگام نقل قول از کل یا بخشی از کتاب الزامی است. پشتیبان اصلی کتاب، کتابخانه اسکندریه بوده و تنها ذکر نام افراد در نقل قولها توسط نویسندگان جایز نیست.

بهره‌برداری تجاری

لازم است جهت انتشار کل کتاب یا بخشی از آن از کتابخانه اسکندریه مجوز دریافت شود.

آدرس: صندوق پستی ۱۳۸ - الشاطی. الاسکندریه، ۲۱۵۲۶ مصر -

پست الکترونیکی: Secretariat@bibalex.org

چاپ در قاهره - جمهوری عربی مصر ۲۰۰۰ نسخه

فهرست مطالب

مقدمه مترجم

تقدیم

مقدمه

درآمدی بر تاریخ و فرهنگ حکومت فاطمیان

مدخل اول

پیدایش کتابت عربی و انواع خط کوفی تا پایان دوره اخشیدی

فصل اول: پیدایش کتابت عربی و ویژگیهای خط عربی

- مجزا شدن خط عربی

- کتیبه اولیه (ام‌الجمال) (۲۵۰ م)

- کتیبه شماره (۳۲۸ م)

- کتیبه زید (۵۱۱-۵۱۲ م)

- کتیبه أسیس (۵۲۸ م)

- کتیبه حران (۵۶۸ م)

- کتیبه ثانوی (اول قرن ششم میلادی)

- خط عربی

- ترتیب حروف عربی

- ویژگیهای خط عربی

- تأثیر باورهای اسلامی بر خط عربی

فصل دوم: انواع خط کوفی ماندگار

- کتابت خط عربی در عصر پیامبر اسلام (ص) و خلفای راشدین

- خط کوفی

- خط کوفی ماندگار

- انواع خط کوفی

- کوفی ابتدائی

- کوفی آسان

- کوفی نوشتاری

- ریشه نقوش گیاهی تزیینی در خط کوفی نوشتاری

- تحول خط کوفی ساده به خط کوفی نوشتاری

- خط کوفی تزیینی

- خط کوفی با بیانهای گیاهی و هندسی

- خط کوفی با تزیینات خطی اضافه

- خط کوفی پیشرفته

- خط کوفی با چارچوب تزیینی

- خط کوفی با تزیینات بنایی

- خط کوفی هندسی

فصل سوم: کتیبه‌های عصر اخشیدزی

- کتیبه تأسیس مقبره محمد بن عبدالله بن احمد بن علی بن الحسن بن ابراهیم طباطبائی

- کتیبه وقف جاه الوطایط (۳۵۵ هـ / ۹۶۵-۹۶۶ م)

مدخل دوم

کتیبه‌های فاطمیان، آموزشی توصیفی

فصل اول: کتیبه‌های برجای مانده از دوره فاطمیان اول (۴۶۶-۳۵۸ هـ / ۹۶۸-۱۰۷۳ م)

- کتیبه‌های مسجدالازهر (۳۵۹-۳۸۵ هـ / ۹۷۰-۹۹۶ م)

- کتیبه‌های ابتدایی فاطمی محراب مسجد احمد بن طولون (پایان قرن چهارم هجری / پایان دهم میلادی)

- کتیبه تأسیس به نام والده الامام العزیز بالله (۳۸۶-۳۶۵ هـ / ۹۷۵-۹۹۶ م)

- کتیبه‌های مسجد الحاکم بأمرالله (۳۹۳ هـ / ۱۰۰۳ م)

- کتیبه‌های انتهای چهارگوش گلدسته شمال غربی (۴۰۱ هـ / ۱۰۱۰ م)

- درب ورودی الحاکم بأمرالله ساخته شده برای مسجدالازهر (۴۰۰ هـ / ۱۰۰۹ م)

- کتیبه تأسیس یکی از مساجد محلی به نام الحسن بن محمد بن سلسله البراز (۴۰۲ هـ / ۱۰۱۱ م)

فصل دوم: کتیبه‌های برجای مانده از نیمه دوم حکومت المستنصر بالله (۴۶۶-۴۸۷ هـ / ۱۰۷۳-۱۰۹۴ م)

- کتیبه بازسازی شده یکی از درب‌های مسجد احمد بن طولون (صفر ۴۷۰ هـ / سپتامبر ۱۰۷۷ م)

- کتیبه تأسیس مسجد قدیمی بامسنا (۴۷۰ هـ / ۱۰۸۷ م)

- کتیبه ساخت منبر مسجد اموی در اسیوط (۴۶۹ هـ / ۴۷۰ هـ / ۱۰۷۶-۱۰۷۷ م)

- کتیبه تأسیس مسجد العمری در قوص (۴۷۳ هـ / ۱۰۸۰ م)

- کتیبه تأسیس گلدسته اذان مسجد قدیمی در اسنا (۴۷۳هـ/۱۰۸۱م)
- کتیبه تأسیس گلدسته اذان المشهد البحری «درب» در اسوان حدود (۴۷۴هـ/۱۰۸۱م)
- کتیبه یکی از مساجد از مسجد مصر دارای نام سعدالدوله فرمانده نظامی (۴۷۶هـ/۱۰۸۳م)
- کتیبه بازسازی مسجد العطارین در اسکندریه (۴۷۷هـ/۱۰۸۴م)
- کتیبه تأسیس مربوط به البدر الجمالی (ربیع الأول ۴۷۷هـ/۱۰۸۴م)
- کتیبه تأسیس و کتیبه‌های مختلف مربوط به محل دیدبانی نظامیان (۴۷۸هـ/۱۰۸۵م)
- کتیبه‌هایی برای درهای قلعه‌های جنگی قاهره و دیوارهای آن (۴۸۰هـ/۱۰۸۷م)
- کتیبه تأسیس درب النصر «باب العز» و دیوارهای شمالی قاهره (۴۸۰هـ/۱۰۸۷م)
- کتیبه تأسیس درب الفتوح «الاقبال» و دیوارهای شمالی قاهره (۴۸۰هـ/۱۰۸۷م)
- کتیبه تأسیس درب البرقیه «التوفیق» و دیوارهای شرقی قاهره (۴۸۰هـ/۱۰۸۷م)
- بقایای کتیبه تأسیس درب زویله (۴۸۰هـ/۱۰۸۷-۱۰۹۲م)
- کتیبه تأسیس بنا و یکی از درب‌های بازسازی شده بارگاه سیده نفسیه در قاهره (۴۸۲هـ/۱۰۸۹م)
- کتیبه تأسیس مسجد المقیاس در جزیره الروضه (۴۸۵هـ/۱۰۹۲م)
- قسمتی از کتیبه‌های فاطمیان متعلق به دوره المستنصر بالله و وزیر او بدر الجمالی (۴۸۰هـ/۴۶۷هـ)
- کتیبه‌های محراب الأفضل شاهنشاه در مسجد احمد بن طولون (۴۸۷هـ/۱۰۹۴م)
- کتیبه تأسیس مسجد العتیق در محله کبری «الجامع القمری» (۴۷۰-۴۸۶هـ/۱۰۷۸-۱۰۹۳م)
- فصل سوم: کتیبه‌هایی از عصر المستعلی بالله و عصر الأمر بأحكام الله (۴۸۷-۵۲۴هـ/۱۰۹۴-۱۰۳۰م)**
- کتیبه‌های گنبد فاطمیه واقع در مقابل خانقاه بپرس الجاشنگیر (در حدود پایا قرن ۵ هـ/پایان قرن ۱۱ م)
- کتیبه تأسیس مسجد الأمير ابو منصور خطّخ الأفضلی (۴۹۱هـ/۱۰۹۸م)
- کتیبه تأسیس مسجد جعفر الصادق^(ع) در قاهره (۴۹۶هـ/۱۱۰۳م)
- کتیبه تأسیس سالنهای اجتماعات و چهار مسجد و گلدسته و جایگاه شمع در جنوب سیناء (۵۰۰هـ/۱۱۰۷م)
- کتیبه ساخت منبر دیرطور سیناء (۵۰۰هـ/۱۱۰۷م)
- کتیبه‌ها و نقش‌های مسیحی با خط کوفی در کتیبه کبری در دیر سانت کاترین در سیناء (حدود ۵۰۰هـ/۱۱۰۷م)
- کتیبه‌هایی در محراب مسجد الخضره الشریفه حدود (۵۱۰هـ/۱۱۰۷م)
- کتیبه بازسازی مسجد العتیق (القمری) در محله الکبرا (۵۰۸هـ/۱۱۱۵م)
- کتیبه بازسازی مسجد موسی در روستای الشیخ موسی (۵۱۵هـ/۱۱۲۱م)

- کتیبه‌های محراب بارگاه سیده کلثوم (۵۱۶هـ/ ۱۱۲۲م)
- کتیبه‌های گنبد الشیخ یونس (احتمال دارد گنبد بندرالجمالی باشد) (۴۸۷-۵۱۹هـ/ ۱۰۹۴-۱۱۲۷م)
- کتیبه مسجد القمر (محرم- رمضان ۵۱۹هـ/ ۱۱۲۵م)

- نقوش ساختمان مسجد سید عبدالله الشریف «جامع ابوالمعاطی» در شهر دمیاط ماه رجب سال (۵۲۱هـ- ۱۱۲۷م)
- کتیبه‌های بارگاه السیده غانکه، حدود (۵۲۱-۵۲۷هـ/ ۱۱۲۷-۱۱۲۲م)
- کتیبه‌های بارگاه برادران یوسف، حدود (۵۲۱-۵۲۶هـ/ ۱۱۲۷-۱۱۳۲م)

فصل چهارم: نقوش و کتیبه‌های برجای مانده از دوره الحافظ‌الدین الله پایان حکومت فاطمی (۵۲۶-۵۶۷هـ/ ۱۱۳۱-۱۱۷۱م)

- عنوان بازسازی مسجد احمد بن طولون (۵۲۶هـ/ ۱۱۳۲م)
- نقوش و کتیبه‌های بارگاه حضرت رقیه (س) (ذوالقعدة ۵۲۷هـ/ سپتامبر ۱۱۳۳م)
- نقوش مسجد العتیق در سوهاج (الفرشوطی) (۵۲۹هـ- ۱۱۳۴م)
- کتیبه تأسیس مسجد شیخ موسی در مرکز الصف (۵۳۱هـ/ ۱۱۳۰م)
- کتیبه‌های مرقد مطهر حضرت رقیه (س) (۵۳۳هـ- ۱۱۳۰م)
- دو نوشته که زیارت بعضی اشخاص در بارگاه «القبلی» در اسوان و بارگاه «بلال» در اسوان را ثبت کرده است (صفر ۵۳۴هـ/ اکتبر ۱۱۳۹م)
- کتیبه تأسیس مسجد الأمير أبی المنصور قسطنطین (۵۳۵هـ/ ۱۱۴۱م)
- کتیبه‌ای به نام الحافظ لدین الله بر نوارهای چوبی (۵۴۱هـ/ ۱۱۴۶م)
- کتیبه‌های بازمانده از مسجد الأفخر (الفاکانی) (۵۴۳هـ- ۱۱۴۸م)
- کتیبه بازسازی بارگاه السیده نفیسه در قاهره به نام الخلیفه الحافظ لدین الله، حدود (۵۴۱-۵۴۲هـ/ ۱۱۳۸-۱۱۴۶م)
- نقوش و کتیبه‌های محراب السیده نفیسه (۵۴۱-۵۴۲هـ/ ۱۱۳۸-۱۱۴۹م)
- کتیبه تأسیس به نام الحافظ لدین الله و الأمير کمشکین الحافظی، حدود (۵۴۴هـ/ ۱۱۴۹-۱۱۵۰م)
- کتیبه‌های گنبد الحافظ لدین الله در مسجد الأزهر (۵۴۳-۵۴۴هـ/ ۱۱۲۹-۱۱۴۹م)
- کتیبه‌های محراب ضریح محمد الحصواتی (۵۱۹-۵۴۹هـ/ ۱۱۲۵-۱۱۵۰م)
- کتیبه ساخت منبر مسجد تعمیری در قوص (۵۵۰هـ/ ۱۱۵۵م)
- کتیبه تأسیس مسجد الأمير أبو الغضنفر أسد الفائزی (۵۵۲هـ/ ۱۱۵۸م)
- نقوش محراب چوبی متعلق به بارگاه حضرت رقیه (س) نگهداری شده در قاهره، حدود (۵۴۹-۵۵۵هـ/ ۱۱۵۴-۱۱۶۰م)

- کتیبه‌های روی نوارهای چوبی فاطمی که در ضریح شجرالدرد دوباره کار شده است (اواسط قرن ۶هـ/ اواسط قرن ۱۲م)

- کتیبه ساخت یک جایگاه دیدنی (نیمه اول قرن ۶هـ/ نیمه اول قرن ۱۲م)

- کتیبه‌های نواری از چوب در بارگاه یحیی الشیبی، حدود (۵۵۵هـ- ۱۱۶۰م)

- کتیبه‌های مسجد الصالح طلائع (۵۵۵هـ/ ۱۱۶۰م)

- کتیبه تأسیس در موزه هنرهای اسلامی در قاهره (نیمه دوم قرن ۶هـ/ نیمه دوم قرن ۱۲م)

- کتیبه تأسیس به نام الأمير السعيد لیث الدوله (نیمه دوم قرن ۶هـ/ نیمه دوم قرن ۱۲م)

- نقوش روی تابوت از مقبره پیشوایان فاطمیان (قرن ۶هـ/ قرن ۱۲م)

مدخل سوم

کتیبه‌های فاطمیان، آموزشی تحلیلی

فصل اول: تفاوت‌های کتیبه‌های فاطمیان از نظر شکل

- اهمیت کتیبه‌های فاطمیان

- تنوع خط کوفی در کتیبه‌های فاطمیان از نظر شکل

- تأثیرپذیری هنری کتیبه‌های مصری عصر فاطمیان

فصل دوم: تطور شکل ظاهری حروف ابجد در خط کوفی در عصر فاطمیان

فصل سوم: تزیینات خط کوفی در عصر فاطمیان

- تزیینات خط در هنر فاطمیان

- تزیینات گیاهی کتیبه‌های فاطمیان

- تزیینات هندسی

فصل چهارم: اجرای کتیبه‌های فاطمی بر مواد قابل حمل و نقل و تأثیر آن بر کیفیت و روش اجرای

کتیبه‌ها

- روش اجرای کتیبه‌ها بر مواد قابل حمل و نقل مختلف

- نقوش و کتیبه‌های قابل حمل و نقل و ارتباط آن با شیوه اجرا

مدخل چهارم

کتیبه‌های فاطمیان از نظر محتوا

فصل اول: کتیبه‌های فاطمیان از نظر اهمیت تاریخی و تأثیرگذاری آن

- نقوش هنری رسانه‌های تبلیغاتی عصر فاطمیان

- نقش کتیبه‌های تأسیس در تصحیح روایات مورخین در خصوص آثار عصر فاطمیان

- محتوای هنر فاطمیان از منظر مؤسساتی که آنها را تدوین و ثبت می‌کنند

- نقش هنرهای فاطمیان در افزایش اطلاعات منتقدین و صاحب‌نظران در مصر

- قاهره در آثار هنری فاطمیان

فصل دوم: بعد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی محتوای کتیبه‌های فاطمیان

فصل سوم: راهنمایی‌های دینی و مذهبی در کتیبه‌های فاطمیان

فصل چهارم: آیه‌های قرآنی، عبارتها و شخصیت‌های دینی مطرح شده در کتیبه‌های فاطمیان

فصل پنجم: القاب افتخاری و تعهدهای وارد شده در کتیبه‌های فاطمیان

نتیجه

منابع و مأخذ

مقدمه مترجم

نهضت شیعی شمال آفریقا که بعدها به فاطمیان معروف شدند و خود را منتسب به حضرت فاطمه زهرا^(س) و حضرت علی بن ابی طالب^(ع) می دانستند، در سال ۳۵۸ هجری پایتخت خود را از مهدیه در تونس به شهر جدید التأسيس قاهره در مصر منتقل کردند. فاطمیان موفق شدند قدرتمندانه عباسیان را از مصر، سوریه، صقلیه (سیسیل) عقب برانند و بخش وسیعی از جهان اسلام را زیر سیطره خود درآوردند. اسماعیل فرزند بزرگ حضرت امام صادق^(ع) در زمان حیات پدر بزرگوار خود دار فانی را وداع گفت. گروهی از شیعیان بر این باور بودند که تنها فرزند بزرگتر امام می تواند امام بعدی شیعیان باشد. از این رو محمد بن اسماعیل نوه حضرت امام صادق^(ع) را به امامت برگزیدند. گروهی دیگر نیز که به شیعه امامیه یا دوازده امامی شهرت دارند، حضرت موسی بن جعفر^(ع) را که فرزند دوم امام صادق^(ع) بودند به امامت برگزیدند. این گروه از شیعیان را موسوی نیز می خوانند و گروه اول به شیعه اسماعیلی معروف هستند که بعدها با عنوان فاطمیان شهرت پیدا کردند. حادثه ای طبیعی بود که علویان یعنی کلبه شیعیان علی بن ابی طالب^(ع) در اثر جنگ و گریز عباسیان علیه آنها، دعوت خود را پنهان کنند و برای در امان ماندن از ظلم و جور عباسیان مخفی گاه هایی در مناطق مختلف جغرافیای اسلام ایجاد کنند تا پس از گسترش دعوت و قدرت گرفتن، فعالیت خود را علنی کنند. از این رو مایه شگفتی نیست که رهبران اسماعیلیه برای گسترش دعوت خود در خفا و در کشورهای دور دست اقدام کنند. محمد بن اسماعیل به ری، سپس به دماوند در ایران پناه برد. فرزندان وی نیز به خراسان، سپس به قندهار هجرت کردند. پیروان اسماعیلیه نیز ابتدا در شام مستقر شده و دعوت خود را با اعزام نمایندگان این مذهب از این مرکز آغاز کردند. در نهایت دعوت این گروه از شیعیان در اوایل قرن (۴ هـ / ۹۰۰ م) به شخصی رسید به نام حسن بن حوشب که مردی هوشمند بود و محل استقرار او در یمن قرار داشت. او ابتدا شهر عدن را مرکز فرماندهی خود تعیین نمود اما تدبیر بر این واقع شد که مغرب را مرکز حرکت سیاسی اجتماعی خود برگزینند.

قیام اسماعیلیه در مغرب با ورود عبدالله شیعی نماینده حوشب چهره جدیدی به خود گرفت. عبدالله پس از موفقیت بسیار به عنوان فردی شاخص مطرح شد. در سال (۲۹۶ هـ / ۹۰۸ م) با پیروزی عبدالله در جنگ الاریس، شهر قیروان به عنوان مرکز تأسیس حکومت فاطمیان در نظر گرفته شد.

فاطمیان بارها به مصر یورش بردند و در نهایت در سال ۳۵۸ هـ جوهر الصقلی نماینده المعزالدین الله خلیفه فاضمی، این سرزمین را فتح کرد. حکومت مصر برای توسعه حکومت فاطمیان بسیار اهمیت داشت زیرا حاکم آن بر شام و حجاز نیز حکومت می کرد.

فاطمیان به مدت ۲۰۹ سال در مصر حکومت کردند (۳۵۸-۵۶۷ هـ). در این مدت یازده خلیفه حکمرانی کردند، اولین خلیفه المعزالدین الله و آخرین خلیفه العاضد لدین الله بود.

فاطمیان لااقل نیمی از دوران حکومت خود را با سازندگی و تلاش و کوشش موفق در زمینه های مختلف سیاسی، اجتماعی و نیز گسترش هنر سپری نمودند. هنر مصریان و رشد و شکوفایی چشم گیر آن در عصر فاطمیان تا حدودی از چشم کارشناسان و صاحب نظران پنهان مانده است. از این رو لزوم بررسی های همه جانبه و تخصصی در خصوص آنچه فاطمیان در حوزه فعالیت های هنری از خود نشان دادند، بیش از پیش احساس می شود. بی تردید عصر فاطمیان برترین دوران شکوفایی هنر اسلامی در مصر بود که در آن هنر و معماری اسلامی به اوج عظمت خود رسید.

اطلاعات جدید و به ویژه بررسی کتیبه ها و آثار خوشنویسی و ارتقاء سریع و قابل توجه خط کوفی در چهار قرن اول صدر اسلام و نیز کاربرد وسیع هنر تصویر سازی و تذهیب و نقاشی دیواری در حکومت فاطمیان برای شناخت بیشتر از روند رشد و تکامل هنر اسلامی بیش از پیش احساس می شود. ارتباط فاطمیان با ایرانیان و وام گیری از غنای فرهنگ و هنر مصر و ایران باستان نیز یکی از عوامل رشد سریع کیفیت هنر در حکومت فاطمیان مصر بوده است.

وجود فراوانی در تمام دوران حکومت فاطمیان به جز مقاطعی از زمان که خشک سالی و قحطی ایجاد شد، اثر بزرگی در اوج گیری هنر و معماری اسلامی داشت. این اوج گیری نتیجه فعالیت و مشارکت همه گروه های ملی در حکومت فاطمی بود. خلفا و وزرای فاطمی نقش مهمی در اوج گیری فرهنگ و هنر فاطمیان داشتند. سران فاطمی به هنر و هنرمندان اولویت داده و آنها را مورد تشویق و پشتیبانی قرار دادند.

ناصر خسرو در سفرنامه خود در خصوص رونق کسب و کار و سازندگی در شهرهایی چون قاهره، تونس و فسطاط به خوبی اشاره دارد، او در سال (۴۴۰هـ) از مصر بازدید کرده است، شهر فسطاط از نظر او اینگونه معرفی میشود: در آن عمارتهایی ساخته شده بود که در چهارده طبقه و خانه هایی در هفت طبقه و بازارها و هفت دانشگاه و خیابانهای که هنگام شب با چراغهایی به نام قندیل روشن می شد. در این شهر صنعت کوزه گری و سفال از همه نوع رواج داشته است.

فاطمیان در شهر سازی و هنر میلان شهری آنچنان موفق بودند که در صد سال اول حکومت که دوره رشد و شکوفایی مصر بوده است شاهکارهای ماندنی خود را به تاریخ سپردند. ابنیه های دینی، دانشگاه ها، بارگاه ها، ضریحها، گنبد ها و عمارتهای دیگر را به شهر سازی خود افزودند. برخی مصلای، مساجد و دانشگاه های عصر فاطمیان همچنان پایرجاست. دانشگاه الإزهر، مصلای الحاکم بامرالله و الاقمر و نیز عمارتهای دیگری چون مسجد جامع صالح طلائع، بارگاه زیارتی سیده رقیه (س) و بارگاه برادران یوسف، مصلای احمد بن طولون و غیره از جمله این ابنیه ها می باشند.

از مهمترین آثار هنری عصر فاطمیان که در طول دوران این حکومت رشد و تغییر و تحول چشم گیری داشته است هنر خوشنویسی و کتیبه نویسی بر ابنیه ها و اشیاء کاربردی مختلف بوده است. فاطمیان در رقابت با حکومت عباسیان و هنر بیزانس که بخشی از جهان اسلام را تحت تاثیر خود قرار داده بودند، فعالیت های فرهنگی و هنری را مضاعف نموده در این راستا پیوندی محسوس با هنر ایرانیان یافتند که از نظر اعتقادی با آنان نزدیکی بیشتری داشتند.

فاطمیان جهت تثبیت موقعیت خود و نیز ابلاغ اندیشه اسماعیلی در بین پیروان و مسلمین و نیز تقویت شخصیت کاریزمایی امام فاطمی به عنوان رهبری معصوم که تبعیت از او واجب قطعی است و ولایت مطلق بر پیروان خود دارد، از تخصص های مختلف هنری به ویژه کتیبه نویسی بر ابنیه ها و اشیاء مختلف مانند منبرها، کرسی ها، تابوتها، محرابها و اشیاء مختلف بهره فراوانی بردند. در این راستا هنر تصویر سازی، نقاشی دیواری و تذهیب نیز به یاری حاکمان فاطمی آمد و در اندک مدتی قاهره مرکز تولید آثار هنری مختلفی مانند تزیین و تصویر سازی روی سفال و پارچه، هنر آفرینی در صنعت شیشه، نقاشی و تزیین روی چوب و دربهای بزرگ و تیرهای چوبی عظیم به کار رفته در سقفهای کاخها و ابنیه های دینی و غیره گردید.

تصویر سازی شمایل ائمه فاطمی همراه با عناصر بصری دیگری چون قنديلها، علامتها و موتیف های نمادینی که در فرهنگ مذهب فاطمیان اهمیت یافته بود از جمله اسناد مصوری است که ما را با فرهنگ مصر دوران حکومت فاطمی آشنا می سازد. نوع لباس و نقش و نگارهای آن و نیز نوشته های روی پارچه ها (طراز) که اغلب زربفت بوده است مقام دینی و حکومتی فرد مورد نظر را مشخص می ساخت.

کیفیت طراحی، ترکیب بندی و رنگ آمیزی آثار تصویری فاطمیان هماهنگ با کیفیت بالای معماری، شهرسازی و صنایع دستی ظریف آن دوران رشد کرده بود. اما تغییر و تحولی که در خط، تکنیک های اجرایی و کاربرد های آن در عصر فاطمی مشاهده می شود بیانگر اهمیت بیشتر این تخصص هنری در نزد حاکمان فاطمی و رشد چشم گیر خوشنویسی و کتیبه نویسی در این عصر است.

در خصوص خاستگاه خط عربی که بعدها در صدر اسلام به خط کوفی معروف شد، نظریات متفاوتی وجود دارد. برخی آن را آسمانی پنداشتند. گروهی دیگر بر این باور بودند که خط عربی از المسند از سرزمین یمن اتخاذ شده است. برخی نیز ریشه آن را در خط سریانی دانستند.

پژوهش های جدید این نظریه ها را رد کرده است. کوششهای تخصصی جدید برای کشف چگونگی پیدایش کتابت عربی با مطالعه در ویژگیهای خطوط قدیم و تطابق آنها با خط عربی صورت گرفته است. به این منظور پژوهشگران در خصوص شباهتهای موجود بین خط عربی و خطوط قدیمی و چگونگی تغییر کیفیت خطوط

قدیمی به جدیدتر را تحت تأثیر هنر و نقش مایه هایی که در شبه جزیره عربی وجود داشت مورد بررسی قرار دادند.

جایگاه ویژه خط عربی در بین مسلمانان موجب شد که این خط نقش مهمی در شکل گیری هنر اسلامی داشته باشد. زیبایی شناسی موجود در خط عربی ارتباط تنگاتنگی با عواطف و احساسات دینی مسلمین دارد و مسلمانان با روی باز و علاقه وافر از آن استقبال می کنند و از ابتدای تاریخ اسلام جهت ارتقاء کیفیت قرآن کریم و ترتیل آن اینگونه عمل نمودند.

هنرمندان در طول تاریخ اسلام از خط عربی به خوبی استفاده نموده و تسلیم هیچگونه محدودیتی نشدند. خوشنویسی از ابتدای امر رمز لغت ها و دین قرار گرفت و در تمدن اسلامی جنبه قدسی پیدا نمود. این ویژگی خط همزمان با قدرت سحرآمیز آن که توسط هنرمندان مشخص گردید متجلی شد.

یافته های جدید پژوهشگران مشخص می سازد که خاستگاه خط عربی اولیه همان خط نبطی است که بعدها با تغییر و تحولات کلی به خط کوفی معروف شد. در قرن ششم هجری علیرغم ابداع شیوه های جدید خط در اسلام مانند نسخ، ثلث، محقق، ریحان و ... به دست شخصی مانند ابن مقله، خط کوفی همچنان سیر تکاملی خود را طی نمود و بر زیبایی آن صد چندان افزوده شد. هنرمندان معاصر همواره ادعان دارند که خط کوفی ویژگیهای گرافیکی بسیار بالایی دارد و همچنان قابلیت های بصری آن نو و کاربردی است.

بی تردید شیعیان فاطمی مصر همپای هنرمندان ایرانی و عرب بیشترین کار تخصصی را در رشد و ارتقاء زیبایی شناسی خط کوفی داشته اند. انبوه کتیبه های کوفی به کار رفته در ابنیه ها، سکه ها، ظروف، پارچه ها، ضریحها، منبرها، تابوتها و غیره در مصر عصر فاطمیان گواه خوبی بر این مدعاست. بخش مهمی از این آثار در موزه هنرهای اسلامی قاهره، کتابخانه بزرگ اسکندریه و قاهره و نیز موزه های مختلف جهان هم اکنون قابل دسترسی است.

آقای دکتر فرج الحسینی در کار پژوهشی خود که با حمایت کتابخانه بزرگ اسکندریه صورت پذیرفته است و هم اکنون با عنوان "کتیبه های فاطمیان بر ابنیه هایی در مصر" در دستان شماسست سعی کرده از زاویه های مختلفی به این موضوع بپردازد. این کتاب منبع ارزشمندی است که جهت آشنایی ما با حکومت، هنر خوشنویسی و کتیبه نویسی فاطمیان به فارسی ترجمه شده است. از این رو امید است این اقدام ارزنده فرهنگستان هنر کمک شایسته ای به پژوهشگرانی کند که در پی یافتن یرخی حلقه های مفقوده سیر تحول هنر اسلامی هستند.